

12006

7797 1/2

ҚАСЫМБЕК БИ

ТӨЛЕ БИ

СЫТҚА БИ

Қ. Жүкешев
Ғ.Сапарғалиев Ғ. Асанбекова

АДАМ. ҚОҒАМ. ҚҰҚЫҚ

9

«МЕКТЕП» БАСПАСЫ

Қ. Жүкешев,
Ғ. Сапарғалиев, Г. Асанбекова

АДАМ. ҚОҒАМ. ҚҰҚЫҚ

Жалпы білім беретін мектептің
9-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

АЛМАТЫ “МЕКТЕП” 2005

ББК 60я72
Ж86

Арнайы редакторы С. Мажитов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Марғұлан атындағы сыйлықтың лауреаты

Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

Жүкешев Қ.М., т.б.

Ж86 Адам. Қоғам. Құқық: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық / Қ. Жүкешев, Ғ. Сапарғалиев, Г. Асанбекова. — Алматы: “Мектеп” баспасы, 2005. — 256 бет.

ISBN 9965—33—303—3

Оқулыққа адам, қоғам, құқыққа қатысты ғылыми материалдар енгізілді. Олардың ішінде адам мәселесі негізгі болып табылады. Қоғам туралы түсініктер дүние жүзінің және Қазақстанның дамуы мысалдарымен, сондай-ақ экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени аялар шеңберінде сипатталады. Білім мазмұны Қазақстан Республикасының әр азаматы білуге тиісті ғылыми терминдермен, қарапайым ұғымдармен және айқындамалармен берілген.

Ж $\frac{4306020800-101}{404(05)-05}$ 84(1)—05

ББК 60я72

© Жүкешев Қ., Сапарғалиев Ғ.,
Асанбекова Г., 2005

© “Мектеп” баспасы, көркем безендірілуі, 2005

Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлдіктік құқықтары
“Мектеп” баспасына тиесілі

АЛҒЫ СӨЗ

Қадірлі достар! Сіздер енді бірер жылдан кейін қалаған мамандықтарыңызды таңдап, бағдарлы мектептердің немесе арнайы білім беретін оқу орындарының бірінде оқуды одан әрі жалғастырасыздар. Кейбіреулеріңіз бірден өндірістік еңбекке араласып, қоғамнан өз орындарыңызды тауып, өз беттеріңізбен өмір сүре бастайсыздар. Қазірдің өзінде сіздерді “Мен кімін?”, “Өмірімді қандай мұраттарға арнаймын?” деген сұрақтар толғандыра бастаса, сіздерге ақылымен, кеңесімен көмекке келер ата-аналарыңыз, мұғалімдеріңіз, достарыңыз бар. Сонымен қоса сіздерге ерқашанда көмекке келуге дайын тұратын, өздеріңізді толғандырған сұрақтарға жауап тауып бере алатын, аса қадірлі тағы бір достарыңыз бар екенін ұмытпаңыздар. Ол — сіздердің қолдарыңыздағы “Адам. Қоғам. Құқық” пәні оқулығы. Бұл кітаптан сіздер адам, қоғам, табиғат туралы кез келген саналы адам білуге тиісті ең қажетті, кең таралған мағлұматтармен танысасыздар.

Оқулықта жас ұрпақ өкілінің азаматтық және құқықтық қоғам құрылысына белсене араласатын, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды заман талабына сай меңгерген, айналада болып жатқан оқиғаларға қатысты өзіндік тұрғысы мен көзқарасы бар, өз Отанын шын сүйетін, саналы азамат болып шығуына септігін тигізетін білімдер қамтылған. Бұл оқулықтағы жинақталған білім сіздердің өмірлік қызметтеріңізді қанағаттанарлық дәрежеде атқаруға, қақтығысты және қайшылықты жағдайларда қалыптасқан ахуалды ғылыми тұрғыдан объективті бағалап, дұрыс жол таба білуге көмектеседі.

Адамзат тарихы басынан өткерген ұзақ мерзім ішіндегі қоғамның даму заңдылықтарына, мәдениеттері ерек-

шеліктеріне, қазіргі кездегі дүние жүзінде болып жатқан үрдістерге арнайы сипаттама берілді.

“Қоғам” ұғымы дүниежүзілік және Қазақстан қоғамына ажыратылып, қоғамның негізгі даму бағыты: экономикалық, әлеуметтік, саяси-құқықтық және мәдени-рухани өмір аяларына жіктеліп қарастырылады.

Адамның өмірі мен қызметіне қатысты материалдар — оқулықта қамтылған білім мазмұнының бастыларының бірі. Қоғам мен табиғат туралы мәселелердің қайсысында болса да, олардағы негізгі ұғым ретінде адам мәселесі көрініс беріп отырады.

Қоғамның мәдени-рухани аясы тақырыбында жас ұрпақтың тұлға ретінде қалыптасуына мәдениеттің әсері мен мораль туралы мәселелер қамтылған. Адамның қоғамдық қызметінде және отбасында қажет болатын тәртіптер мен қалыптар да аталған тарауда берілген.

Ғылыми-техникалық прогрестің даму қарқыны барған сайын үдей түсуде. Дүние жүзінің әрбір түкпірінен шығып жатқан ақпараттар ағынына ілесе білу, заман қарқынынан қалыспау үшін сіздерге сапалы білім беретін, сара бағыт көрсететін, ақыл қосатын, сындарлы әрекетке бастайтын оқулық материалдарын жете меңгеруге тиіссіздер.

§ 1. АДАМ

Адам мәселесі. Адамның табиғаты. Ежелгі дәуір философиясындағы адам бейнесі. Адамның бойындағы табиғи және әлеуметтік нышандар.

Адам мәселесі. Ғалымдардың жорамалдауынша, бұдан 40 мың жыл бұрын Жер бетінде алғашқы адамзат өкілі *Homo sapiens* (“Саналы адам”) пайда болған. Сол дәуірден қазірге дейінгі аралықта адамның *Адам* туралы, оның тегі, қызметі, өмірінің мәні, келешегі туралы ойланбаған кезі болмаған шығар. Кез келген саналы, зиялы қауым өкілінің де адам, қоғам және қоршаған орта туралы ой сараламайтыны кемде-кем. Сонау ежелгі дәуірден бергі ғұламалардың арасында да адам мен қоғам хақында азды-көпті өз тұжырымын айтпай кеткені жоқ деуге болады.

Адам және оның тегі туралы аңыздық түсініктер де алуан түрлі. Адам мәселесімен *антропология, социология, этнология, педагогика, анатомия, физиология, психология* ғылымдары айналысады. Соның нәтижесінде адам мәселесі қазіргі ғылымда жан-жақты, біршама толық зерттелген тақырып деуге болады. Өйтсе де адам, қоғам, табиғат және олардың өзара байланысы мәселелері — қанша зерттесе де таусылмайтын, бір қырынан кейін екінші қыры көрініс беретін, бір құпиясын ашсаң,

екіншісі алдыңнан көлденең тартылатын, сырлы да ғажап дүние. Осы бір тылсым дүниеге сапарымызды адамның табиғаты туралы бүгінгі ғылымның қол жеткізген тұжырымдарын саралаудан бастайық.

Адам туралы барлық ғылыми ұғымдар мен пайымдаулардың жиынтығы адам мәселесін құрайды. Олардың қатарында адамның табиғаты, адамның өмірі, адамды өзге жануарлар дүниесінен өзгешелейтін факторлар, адамның тәні, жаны, рухани дүниесі және олардың арасындағы байланыстар, адамның шығу тегі, қазіргі күйі, болашағы сияқты толып жатқан саралаулар мен түсініктер бар.

“Адам” ұғымы. Материалистік бағытты ұстанатын зерттеушілер адамды өзге тіршілік иелерімен — жануарлармен (соның ішінде, маймылмен) генетикалық байланыста қарастырады. Адам жануарлардан еңбек құралдарын жасай алатындығымен, сөйлеу және ойлау қабілетімен және саналылығымен ерекшеленеді.

Адам — Жерде мекен ететін тірі организмдердің жоғары сатыда дамыған түрі, қоғамдық-тарихи қызмет пен мәдениет субъектісі, биоәлеуметтік мәнділік.

Ежелгі қытай, үнді, грек, қазақ философиясында адам ғарыштың бір бөлігі, өзінше кіші әлем — микрокосм, үлкен әлемнің — макрокосмның бейнесі және символы ретінде сипатталады.

Адам бойындағы табиғи және әлеуметтік нышандар. Адам — тәнілік пен руханилықтың, табиғилық пен әлеуметтіктің, мұралыққа иеленгені мен өмірден қабылдағандарын бірлікте алып жүретін пенде. Тірі организм ретінде адам қоршаған құбылыстармен табиғи байланыста болады және биологиялық (биофизикалық, биохимиялық, физиологиялық) заңдылықтарға бағынады. Сондай-ақ адам саналы психикасы деңгейінде және тұлға ретінде өзіндік ерекше заңдылықтары бар әлеуметтік болмыстан да тысқары қала алмайды. Адамның тәні, морфологиялық ұйымдасуы — әлемнің бізге мәлім бөлігіндегі материя ұйымдасуының ең жоғары деңгейі. Адам ғасырлар бойы адамзаттың жинақтаған ілімінің бәрін өз бойына дарыта алады. Бұл дарыту мәдени дәстүрлермен қауышу және биологиялық тегіне тарту тетіктері

арқылы жүзеге асырылады. Бала генетикалық ақпарат қорларын ми құрылымы, жүйке жүйесі және ата тегінен берілген қасиеттер арқылы иеленеді.

Алайда табиғи тұқым қуалаушы қасиеттер тек әлеуметтік өмір салты жағдайында, баланың ересектермен араласу үрдісінде дамиды және жүзеге асырылады. Адам өмірінің себеп-салдарлылығы биологиялық және әлеуметтік элементтерден тұратын жағдайлардың тұтас жүйесімен айқындалады (детерминация). Бұл жерде аталған тұтас жүйенің биологиялық жақтары дамудың қозғаушы күші бола алмайды, тек қажетті шарттар жасау рөлін атқарады. Адамның әрекеті, оның ой және сезім көріністері ол өзі өмір сүрген объективті тарихи жағдайларға, өзі өкілі болып табылатын әлеуметтік ортаға тәуелді. Адамның рухани өмірінің мазмұны оның тегімен, тұқым қуалайтын қасиеттерімен бағдарланбайды. Олар адамға қоғамның ықпалымен, оның шығармашылық қызметке ынтасымен, қабілеттіліктің даралық ерекшеліктерімен де қалыптасады. Бұл қасиеттер белгілі бір деңгейде, әсіресе жоғары жүйке жүйесі ерекшеліктері арқылы, адамның икемділіктері мен қабілеттерінің дамуына әсер етеді.

Өмірге қадам басқан әр адам өзінен бұрын өмір сүрген ұрпақтардың қолымен жасалған заттар әлемі мен әлеуметтік жағдайларға тап болады. Сондай-ақ мәдениет жетістіктері адамға шынайы жағдайда, дайын күйінде игеру үшін берілмейді. Қызметтің әлеуметтік, тарихи қалыптасқан формаларын игеру жеке адамның қалыптасуының басты шарты және тетігі болып табылады. Бұл формаларды өзінің жеке қабілетіне және өзінің даралығының бір бөлігіне айналдыру үшін адам сәби кезінен бастап ересектермен үнемі араласуы, олардан үйренуі және оларға ұқсауға тырысуы керек. Соның нәтижесінде дамып келе жатқан адам еңбек құралдарын пайдаланып, ақылмен әрекет етуді, түрлі рәміздерді аңғаруды, сөздерді, түсініктер мен ұғымдарды, әлеуметтік қалыптардың барлық жиынтығын меңгереді. Адами сипаттарды меңгере отырып, сәби мәдениеттің болмысымен қауышады. Бұл қауышуда адамдардың сезімдері мен дүниеге қатынастары — көру, есту, иіскеу,

сезіну, түйсіну, ойлау, елестету, толқу, тілек, қызмет, махаббат, бір сөзбен айтқанда, оның даралығының барлық тетіктері қатысады.

Адам жалғыз өмір сүре алмайды. Ол — әлеуметтік жаратылыс. Адамды адам ететін бірден-бір күш — қоғам ғана.

Мәдениетпен қауышу үрдісінде адамда өзінің тілек-қалауынан және түйсіктің ерік күшімен реттей алуынан көрінетін өзін-өзі бақылау тетігі қалыптасады. Мұндай өзін-өзі бақылау, шын мәнінде, әлеуметтік бақылау болып табылады. Ол қарастырылып отырған әлеуметтік топ үшін қолдануға келмейтін импульсті жаншып тастайды және қоғам өміріне қажетті жағдайлар жасап отырады. Адамзат қаншалықты жетік дамыған сайын, білім, тәрбие беру және адамды тұлға ретінде қалыптастыру проблемалары да күрделілене береді. Құқықтың, моральдың, тұрмыстың тарихи қалыптасқан нормалары, ойлау және грамматика ережелері, эстетикалық талғам т.б. адамның тәртібі мен ақылын орнықтырады, жеке адамнан белгілі бір өмір салтының, мәдениеттің немесе психологияның өкілін қалыптастырады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қоғамнан қол үзген ересек адам қандай күй кешуі мүмкін? Ағылшын жазушысы Д.Дефонның көпшілікке танымал “Робинзон Крузо” романындағы бас кейіпкердің басынан кешкендерін еске түсіре отырып, ересек адамның адамдар қоғамынан ажырап қалғандағы тәртібіне сипаттама беріңіздер.
2. Адамның және жануарлардың бойындағы биологиялық нышандарды салыстырыңыздар.
3. Адамның бойындағы әлеуметтік нышандарға сипаттама беріңіздер.
4. Ағылшын жазушысы Р.Киплингтің Мауглиі — ойдан сомдалған кейіпкер, “Джунгли кітабы” — романтикалық пайым ғана. Осы тұжырыммен келісесіздер ме?

Детерминизм (лат. *determinans* — анықтау) — барлық құбылыстардың жалпылама заңды байланыстары мен себептік шарттары туралы ілім.

Жеке адам (орыс. *индивид*, лат. *individuum* — бөлінбейтін) — объектілердің белгілі бір түрінен, тегінен бөлініп шыққан жеке объект. Адам — адамзаттың жалқы өкілі, нақты антропологиялық және әлеуметтік белгілеріне қарамастан, ол жеке кісі, демек, индивид.

Категория (грек. *katēgoria* — айтамын, куәландырамын) — болмыстың жалпы белгілері мен байланысын сипаттайтын ұғым.

Материя (орыс. *вещество*, лат. *materia*) — адамның санасынан тәуелсіз және оның санасы бейнелейтін объективті нақтылық.

Мәнділік (орыс. *существо* — өмір сүруші) — өзгелермен үнемі байланыста, өзара әрекеттесуде және үнемі өзгерісте болатын нәрсе немесе жан иесі.

Субъект және **объект** (лат. *subjectum* — тиесілі, *objectum* — нәрсе, зат) — философиялық категориялар. "С" — белсенді әрекет жасайтын және тануға қабілетті, санасы мен еркі бар индивид немесе әлеуметтік топ. "О" — субъектінің танымдық және өзге қызметі бағытталған нәрсе, зерттелетін зат, құбылыс.

Философия (грек. *phileo* — сүйемін, *sophia* — данышпандық) — адамның өзін қоршаған дүниеге қатынасының жалпы формалары мен заңдылықтарын зерттейтін ғылым, қоғамдық сана формаларының бірі, адам проблемасын зерттейтін адамзат мәдениетінің ерекше саласы.

Эмпиризм (грек. *empeiria* — тәжірибе) — "білім көзі тәжірибеде" деп есептелетін таным теориясындағы бағыт.

§ 2. ӘР АДАМ — ҚАЙТАЛАНБАС ТҮЛҒА

Даралық. Жеке адам. Тұлға және оның қалыптасуы.

Табиғаттың сырына үнілген сайын, қоршаған орта туралы неғұрлым көбірек білген сайын, олардың ғажаптығы бізді бұрынғыдан да таңдандыра, тамсандыра түседі. Қоғамдағы адамның мәнін ашуға көмектесетін ұғымдар бар. Олардың негізгілеріне даралық, жеке адам (индивид), түлға ұғымдары жатады.

Даралықтың сипаты. *Даралық* (лат. *individuum* — бөлінбейтін) *деп абсолютті қайталанбайтын, кеңістіктің сол нүктесінде, уақыттың сол мезетінде ғана өмір сүретін, кез келген өзге "даралықтан" мәнді айырмасы бар іштей шексіздікті айтамыз.*

Бір ағашта өсіп тұрған миллион жапырақтың ішінен бірінен-бірі айнамайтын екі жапырақты табуға бола ма? "Жоқ", — дейді өсімдік-танушылар. Ол жапырақтардың бірі екіншісінен әйтеуір ерекшеленіп тұрады. Қарапайым, құралсыз көз көре алмағанымен, олардың ұқсамай тұрғанын микроскоп ажыратып береді. Жағажайдағы құмның ішінен де бірдей екі түйіршікті таба алмайсыз. Судың екі тамшысы да қайткенде бірі екіншісіне әйтеуір бір белгісімен ұқсамай тұрады. Қазіргі замандық физика ғылымы әлемде екі абсолютті тең бөлшектің (электрондардың, фотондардың, протондардың) болуын жоққа шығарады. Қарапайым көзге бірдей болып көрініп тұрған нәрселердің, құбылыстардың, үрдістердің ешқайсысында бір-бірінен айнамайтын ұқсастық кездеспейді.

Бұл қағида адамдарға да қатысты. Бірін-бірі барлық жағынан толық қайталайтын, бірі екіншісінен айны-

майтын адамдар да болмайды. Тіпті егіздердің өздері бір-біріне ұқсас болып көрінгенімен, ата-анасы немесе достары оларды оңай ажырата алады.

Даралық қарастырылып отырған дербес өмір сүруші организмнің ата тегінен иеленген және даму жолында қабылданған қасиеттерінің өзінше үйлесіп келген, өзіне тән нышандарын сипаттайды. Даралық — генотиптік және фенотиптік ерекшеліктерден көрінетін онтогенездің нәтижесі. Психологияда даралық проблемасы, ең алдымен, жеке адамның тұтас мінездемесімен — оның барлық қасиеттерінің, ойларының, сезімдерінің, еркінің, құлшынысының, зауқының, қажеттіліктерінің, уәждерінің, мүдделерінің, көңіл ауанының, мұңының, әрекетінің, қылықтарының, әдеттерінің, икемділіктерінің, қабілеттерінің т.б. ерекшеліктерінің төлтума көптүрлілігімен байланысты қойылады. Осылардың нақты қабысып келуі әрекет үстіндегі “Мен”-нің бірегей тұтас құрылымын түзеді. Осыған байланысты даралық қарастырылып отырған адамға тән белгілердің жиынтығы ретінде сипатталады. Даралану адамның қарым-қатынас кезіндегі тәртібі арқылы, сол сияқты олардың іс-әрекет үстінде қабілеттерін көрсетуі арқылы жүзеге асырылады.

Дүние жүзінде қанша адам болса, сонша даралық, сонша тұлға, сонша тағдыр бар. Адамдардың тағдырлары ұқсас болуы мүмкін, бірақ бірдей болуы мүмкін емес.

Даралық — адамның бірегей және әмбебап қасиеттерінің бірлігі, тұтас жүйе. Бұл жүйе адамның жалпы, тұрпатты және ерекше қасиеттерінің өзара әрекеттесу үрдісінде қалыптасады. Тарихи даму барысына орай, адамның даралануы барған сайын айшықтана береді.

Даралық — адамзаттың прогресс жолымен дамуы үшін қажетті шарттардың бірі. Жеке адамның даралануы мен жетілуі қоғамда қатып қалған консерватизм мен таптаурындарға (стереотип) қарсы күресте маңызды рөл атқарады, адамдардың өздерін-өздері, қоғамды және қоршаған ортаны үнемі жасампаздықпен өзгертіп, жетілдіріп отыруының кепілі бола алады.

Жеке адам ұғымы. Жеке адам туралы ғылыми түсінік адамды қоғамдық қатынастардың жиынтығының көрінісі ретінде қарастыратын биопсихоәлеуметтік

организм деген түсінікке негізделеді. *Жеке адам деп белгілі бір әлеуметтік ортаның өкілін, қоғам мүшесін айтамыз.* Жеке адам өзгелермен салыстырмалы нақты антропологиялық және әлеуметтік ұқсастықтарына қарамастан, адамзаттың дара өкілі ретінде қарастырылады.

Жеке адам мәні жағынан, әлеуметтік тіршілік ету әдісі жағынан дара болады. Даралық оның өзіндік әлемін айқындайды, өзіндік өмір жолын ерекшелейді. Адамның өмір жолы мазмұндық жағынан әлеуметтік жағдайлармен айқындалғанымен, оның тегі, құрылымы және формасы дара сипатта болады.

Сәби — жеке адам. Дегенмен, ол — өзірше дара тұлға емес. Жеке адам қоғамда өз болмысында біршама дербестік алғаннан кейін ғана дара тұлғаға айналады. Жеке адам қашанда қоғаммен тығыз байланыста болады. Оларды бір-біріне қарсы қоюға болмайды. Қоғамда тіршілік еткендіктен, жеке адамның өмірі қоғамдық өмірдің көрінісі болып табылады. Әйтсе де жеке адам мен қоғамды теңестіруге де болмайды. Өйткені жеке адам өз тегінің жалпы белгілерін сақтай отырып, өзіндік ерекшелігімен көрінеді.

Әр жеке адам — қайталанбас даралық, сонымен бірге ол өзімен белгілі бір тектік мәнін ала жүреді. Өзіндік санасы кемелденгенде, өзінің әлеуметтік міндеттерін түсінгенде, өзін тарихи үрдіс субъектісі ретінде сезінгенде, ол тұлға ретінде алға шығады.

Әр адам — қайталанбас тұлға. Әр адам әлеуметтік өмірден тек өзі болған жерден, өз мүмкіндігінше, өзіне тиістіні ғана алады. Жеке адамның әрқайсысы дамудың объективті шарттылығы сапасында қоғамның белгілі бір тарихи формасына тап болады. Алғышарттары о баста табиғат берген өз қасиеттерімен айқындалғанымен, жеке адам қоғамдық қызметтің объектісі әрі субъектісі болғандықтан, адамдардың тұлға ретінде дамуы тек қоғамда ғана толығымен қалыптаса алады. Адам тек қоғамдық мақсаттарды жүзеге асырудың құралы болып қана қоймайды, қоғамның алдында ерікті адамды қалыптастыру мақсаты туындайды. Әрине, қоғам ерікті болғанда ғана адам ерікті бола алады.

“Тұлға” (лат. *personalitas*) ұғымы жеке адамды белгілі бір қоғамның немесе қауымдастықтың мүшесі ретінде

сипаттайтын, оның әлеуметтік маңызды нышандарының орнықты жүйесі мағынасында қолданылады. Мысалы, педагог оқушы-жасөспірімнің тұлғасы туралы; әлеуметтанушы жұмысшының тұлғасы туралы; криминалист қылмыскердің тұлғасы туралы; психиатр холериктің тұлғасы туралы айтқанда, олардың әрқайсысы, ең алдымен, адамды — оқушы-жасөспірім, жұмысшы, қылмыскер немесе холерик етіп тұрған, солар үшін тұрпатты және мәнді, оларды өзгелерден абстракциялап тұратын нышандарды мензеп отыр деп түсіну керек.

Философияда тұлға — қоғам мүшесі ретіндегі, әлеуметтік даралық сапасындағы адам, қоғамдық қатынастардың жиынтығы айқындап тұратын биоәлеуметтік мәнділік, әлеуметтік өмірде болып жатқанның барлығын жинақтап, өз бойына сіңіріп алып жүрген адам.

“Тұлға” ұғымын “жеке адам” және “жеке тұлғалық” ұғымдарымен шатастыруға болмайды. Тұлғаның бірегейлігіне, қарапайым тілмен айтқанда, даралығына ешкім шек келтіре алмайды.

Адамдардың қоғамдық организм ретінде өмір сүруінің өзі олардың үнемі өзара әрекеттесулерін қажет етеді. Ол әрекеттесулер екі жақты болады. Қоғам жеке адамға әсерін тигізіп қана қоймайды, жеке адам да қоғамға сондай әсермен жауап беріп отырады. Адамның тұлға ретінде дамуына қажетті алғышарттардың бірі — оның табиғи қабілеттері болып табылады. Бұл, негізінен, қызмет объектісі болып табылатын адам өмір сүріп жатқан қоғамда іске асады. Жеке адам өзінің адам ретінде дамуына объективті жағдай бар қоғамда өмір сүрудің белгілі бір тарихи формасын табады.

Тұлға мәселесін философтар, тарихшылар, әлеуметтанушылар, өнертанушылар, экономистер, антропологтар зерттеу объектісі ретінде қарастырады. Педагогтар мен психологтар үшін тұлғаны қалыптастыру — ешқашан маңыздылығын жоғалтпайтын мәңгілік тақырып. Ғылымның әр саласы зерттеудің мәніне өзіндік ұстанымдармен келеді. Олардың жұмыстарының нәтижелері қоғамдық тәжірибемен өлшенеді.

Ғылыми әдебиеттерде тұлғаның ондаған айқындалмалары ұшырасады. Классикалық көркем әдебиетте тұлғаның түрлі әлеуметтік-тарихи типтері, бірегей кейіп-

керлер жасалған. Тұлғаны бейнелеуге арналған өнер туындылары да аз емес.

Тұлға негізі отбасында қаланады. Одан әрі тұлғаның қалыптасуы отбасы-балабақша, отбасы-мектеп одақтарының ықпалымен өтеді. Тұлғаның қалыптасуына адамның (баланың) бос уақытын өткізетін ортасының, ол жүрген ұжымның әсері мол. Өмірде баланың ресми тәрбие орындарынан гөрі, кездейсоқ ортадан алған әсерлер жетегімен кететін жағдайлары да ұшырасады.

Тұлғаның қалыптасу шегін айқындау мүмкін емес. Ол үрдіс өмір бойы жүріп жатады. Егер адам жеке басының бақыты мен қоғамның мүддесі үшін белсенді әрекет ете бастаса, сол кезден бастап оның тұлға ретіндегі әрекетінің мәні мен мазмұны туралы айтуға болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Даралыққа сипаттама беріңіздер.
2. Қоршаған ортада абсолютті тең бөлшектердің болуы мүмкін емес екендігін негіздеңіздер.
3. Жеке адамның қалыптасуына қандай факторлар әсер етеді?

§ 3. АДАМНЫҢ ІС-ӘРЕКЕТІ

Адамның іс-әрекетіне сипаттама. Іс-әрекеттің типтері мен түрлері. Еңбектің мәні. Іс-әрекетке құлшыныс тудыратын факторлар. Мотивтер және мотивация.

Іс-әрекеттің сипаты. Қазақ тілінде “тіршілік” деген сөз бар. Бұл сөздің негізгі мәні жан иесі ретінде тіршілік етуді, демек, өмір сүруді білдіреді. “Тіршілік жасап жатырмыз” деген сөз “еңбек етіп жатырмыз, бір пайдалы іспен шұғылданудамыз” деген ұғымды білдіреді.

Айналамызға көз салып көрейікші. Ертемен сіздер тұрып, сабаққа кетесіздер. Ата-аналарыңыз жұмыстарына, бауырларыңыз бен қарындастарыңыз да мектепке, балабақшаға барады. Қариялар да әрекеттен тыс қалмайды: бақшада, үйде немесе басқа бір жерде белгілі бір пайдалы іспен шұғылданады.

Осылайша адам өмірі тұтастай әрекетпен, белгілі бір іспен шұғылданумен өтеді. Әрекетсіз адам болмайды, Өмір бар жерде — әрекет бар. Өйткені *әрекет — адамның өмір сүруінің формасы.*

Жалпы, өзінің өмірін қамтамасыз ету бағытында әрекеттену барлық жан иелеріне тән құбылыс. Азанда мал да, аңдар да, балықтар да,

өзге тіршілік иелерінің бәрі өздерінің күнделікті тамақ тауып жеу тіршілігіне кіріседі, өзінің өміріне қауіп төндіретін жыртқыштардан сақтану әрекеттерін жасайды, ұрпақ тарату қамымен айналысады.

Жануарлармен салыстырғанда адамның іс-әрекетінің мәні бөлек. Адамның тіршілігі өзінің субъектісі мен объектісінің белгілі дәрежеде бір-біріне қарсы қойылатындығымен ерекшеленеді. Адам өзіне материал ретіндегі қызмет объектісін қарсы қояды, ал объект адамның әрекетіне қарсы тұрады және жаңа форма мен қасиеттерді қабылдап, адамға қажетті өнімге айналады.

Адамның кез келген іс-әрекетінің мақсаты, құралы, нәтижесі және атқарылу үрдісі болады. Осылардан іс-әрекеттің сипаттамасы жасалады. Іс-әрекет қоғамның қозғаушы күшіне, прогресс факторына, қоғамның өзінің өмір сүру шартына айналады. Адамның іс-әрекетінің жануарлар әрекеттерінен мәнді айырмашылығы — оның *мақсаттылығында және құралмен орындалатындығында*. Мақсатсыз және құралсыз, тек түйсікпен істелетіндіктен, жануарлардың әрекеттерін іс-әрекет категориясына жатқызуға болмайды.

Іс-әрекет деп қоршаған дүниені мақсатты өзгертуге және жаңғыртуға бағытталған, онымен белсенді қатынас жасаудың тек адамға тән формасын айтамыз.

Іс-әрекеттің көптеген типтері мен түрлері бар. Іс-әрекет — рухани, материалдық, өндірістік, еңбекті және еңбексіз болып бөлінеді. Зерттеушілер көпшілік жағдайда *адам еңбегі*, адамның *рухани, шығармашылық және психикалық* әрекеттері мәселелерін адамның іс-әрекетінің құрамдас элементтері ретінде қарастырады.

Адамның іс-әрекетінің мақсаты. *Мақсат — іс-әрекеттің көздеген нәтижесін алдын ала барлау және белгілі бір құралдарды пайдалана отырып, оған жету жолдары сипатталатын адамның тәртібі мен саналы қызметінің бір элементі болып табылады.*

Мақсат адамның түрлі әрекеттерін белгілі бір сабақтастық пен жүйеге келтіре кіріктіру (интеграциялау) әдісі ретінде көрініс береді. Белгілі бір мақсатқа бағытталған қызметті саралау барысында көз алдында өтіп жатқан өмірлік ахуал мен алға қойылған мақсат арасындағы қайшылықтар ашылады. Сонда мақсатқа жету дегеніміз — осы қайшылықтарды шешу болып шығады.

Ол адам қызметінің элементтерінің бірі ретінде қоршаған ортаны жаңғыртуға бағытталады. Адамның мақсатының өзі объективті дүниеден туындап, объективтілік қажеттіліктер деңгейінде көрініс береді. Оны ішкі құлшынысты тудыратын өндірістің мұрат түрткісі десе де болады.

Сондай-ақ адамның әрекет ету тәсілдерін және олардың сипатын айқындайды. Ол — мақсат — құрал — нәтиже жүйесіндегі түрлі әрекеттерді интеграциялаудың белгілі бір тетігі ретінде көрініс береді. Мақсат — түрлі актілер мен операциялардың сипатын, жүйелік тәртіптерін айқындайтын әрекеттің жобасы. Мақсат айқын болғанда — іс-әрекеттің нәтижесі де белгілі. Ал іс-әрекеттің өзі — мақсатты жүзеге асырудың балама жолдары мен жоспарларының арасынан тиімдісін таңдап алып әрекет етудің күрделі үрдісі болып шығады.

Бұл жерде ескере кететін бір мәселе — мақсат пен оған жеткізер құрал арасындағы қатынастан туындайды. “Мақсаттың өзі құралды айқындайды” деген кесірлі тезиске бас ұру адамгершілікке жатпайды. Мақсатқа жетудің адамгершілікке жат құралдарын таңдап алу мақсаттың өзінің адамилығынан айырылуына, оның жалған мақсатпен алмастырылуына әкеліп соқтырады. Адамның мақсаты дұрыс болуы керек және оған жеткізер құралы адал болуы керек.

Іс-әрекетке құлшыныс тудыратын факторлар.

Адамды белгілі бір әрекетке құлшындыратын факторлар сипаты мен мәні жағынан түрліше болады. Психологияда адамды қызметтің белгілі бір түріне итермелейтін қозғаушы күшті *мотив* деп атайды.

Мотив (франц. *motif* — себеп, себепке итермелеу) дегеніміз — *субъектінің өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әрекетке қосылуы; субъектіні белсенділікке келтіретін және оның бағыттылығын айқындайтын сыртқы немесе ішкі жағдайлардың жиынтығы; тұлғаның саналы әрекетінің негізі және себебі.* Қазіргі заманғы психологияда мотивтің қозғаушы тетіктері сапасында ізденімпаздық белсенділіктің нәтижесінде адамның материалдық және рухани қажеттіліктерінің өтелуі қарастырылады. Жануарларда мотив сапасында көрініс беретін объектілер диапазоны табиғи және әр биологиялық түр үшін қызметтің түйсікті формасына лайықталуымен қатаң шектелген. Адамның мотивін дамыту қайнары материалдық және рухани құндылықтарды

өндіретін кең ауқымды қоғамдық үрдістер болып табылады. Осындай потенциалды мотивтер сапасында сол қоғамға тән объективті құндылықтар, мүдделер мен мұраттар алға шығады.

Адамды әрекеттің белгілі бір түрімен өз еркімен айналысуға итермелейтін мотивтер мақсаты мен сипаты жағынан әр түрлі болады. Көпшілік жағдайда олар материалдық мүдделермен айқындалады. Бұл адамның әлеуметтік болмысымен түсіндіріледі. Кәдімгі тіршілікке қажетті материалдық жағдайларды жасауға тырысу барлық жанды организмдерге тән қасиет. Бірақ бұл мәселеде адамның көзқарасы жануарлардан тіпті де өзгеше. Ол өзгешелік адамның ұзақ мерзімге есептеп қор жинауға (демек, байлыққа) ұмтылысымен, сұлу және сәнді заттарға құмарлығымен, өмірін әсемдікке толтыратын, тіршілігін жеңілдететін техникалық құралдарды (көлік, аудио- бейне- және тұрмыстық техника т.б.) иемденуге ұмтылысымен айқындалады.

Дегенмен адамның өмірлік тіршілігі тек материалдық игіліктер жинауға арналмайтындығын естен шығаруға болмайды. Адамның іс-әрекетке ынтасын оятатын мотивтер оның рухани қажеттіліктерден туындауымен түсіндіріледі. Адам табиғатынан білімге, ғылымға құмар. Қоршаған дүниені танып-білуге құштарлық тек адамға ғана тән, оны үнемі прогреске жетелеп отыратын факторлардың елеулісі болса керек.

Керек десеңіз, адамға материалдық азықтан гөрі рухани азық көбірек қажет. Қазіргі адамдардың өмірін көркемөнерсіз, ақпаратсыз елестету мүмкін емес. Ал адамның сезім дүниесіне қатысты қызметінің өзі бір ерекше әлем. Қазіргі заманғы философтар адамның іс-әрекетін тұтас үрдіс ретінде қарастыра отырып, адамдар арасындағы қатынасты да оның құрамдық құрауыштарының бірі деп санайды.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Іс-әрекеттің тұрпаттары мен түрлері қандай?
2. Жануарлардың тіршілік әрекеттері мен адамның іс-әрекеті арасындағы мәнді айырмашылықты көрсетіңіздер.
3. Адамның іс-әрекетіне себепші болатын факторларды атаңыздар.

§ 4. АДАМНЫҢ ҚАБІЛЕТІ

Қабілет және қабілеттілік. Дарынның сипаты, түрлері. Жад. Зият.

Қабілет пен қабілеттілік. Тұлғаның даралық қасиеттері қызметтің белгілі бір түрін жемісті атқарудың субъективті алғышарты болып табылады.

“Қабілет” дегеніміз — тұлғаның қызмет түрлерін атқару амалдары мен тәсілдерін тез, терең және орнықты меңгеруінен көрініс табатын, адамның оларды игеру мүмкіндігін шарттастыратын ішкі психологиялық, реттеуші қызметін атқару мүмкіндіктерін көрсететін дара-психологиялық ерекшелігі.

Қабілет жеке адамның өзгелермен арақатынастарының күрделі жүйесінде, түрлі қызметтер атқару үрдісінде қалыптасады. Іс-әрекеттің кейбір нақты түрін атқару кезінде байқалатын қабілеттің түрлі құрауыштардан тұратын кешенді құрылымы болады. Бұл кең таралған есе қайтару (компенсация) құбылысымен байланысты: іс-әрекеттің кейбір түрлерін атқаруға қажетті жоғары қабілеттілікке кейбір құрауыштардың салыстырмалы әлсіз немесе мүлдем болмауы жағдайында өзге құрауыштарды дамыту арқылы қол жеткізуге болады.

Қалыптасқан қабілеттерді диагностикалаудың кәсіптік бағдар үшін үлкен практикалық маңызы бар. Кәсіптік іріктеу мен спортта қабілеттерді қалыптастыру мүмкіндіктері оларға сандық баға бере алатын тестілер арқылы жүзеге асырылады.

Психологиялық және педагогикалық зерттеулерде іс-әрекеттің нақты түрлеріне қабілеттілікті қалыптастыру проблемалары үлкен орын алады. Іс-әрекеттің осы түрін игеруге бағытталған әрекет бағдарламасының ғылыми саралануының маңызы ерекше. Адамның қабілетін дамытудың түрлі бағыттарына арналып жасалған арнайы бағдарламалармен жұмыс жүргізіп, елеулі жетістіктерге жетіп жүргендер де аз емес.

Мысалы, сазды есту қабілеті жоқтарға оны дамыту әдістемесі жасалған. Осы әдістеме бойынша бұрын сазды, әуенді түсіне бермейтін балалардың өздері аспаптарда едеуір шебер ойнай алатын болады. Ешқашан сурет салып көрмеген адамның өзінен әжептәуір суретші шығуы мүмкін. Бұл кез келген адамның бойында бұғып

жатқан тылсым қуаттың, соның ішінде шығармашылық қасиеттің де мол ресурсының бар екендігін білдіреді.

Дарынның сипаттамасы. Қабілетті дамытудың сапалық деңгейі дарын және даналық ұғымдарымен беріледі. *Дарын деп жаңалығымен, жоғары жетістігімен және қоғамдық маңыздылығымен ерекшеленетін іс-әрекеттің өнімін алуға мүмкіндік беретін қабілеттердің жиынтығын айтамыз.*

Дарынның жүздеген типтері мен түрлері болады. Адамзат үшін олардың бәрі қажет. Ол абсолютті есту немесе көру, әдеттен тыс үйлестірушілік (құрылым жасай алу, құрастырғыштық), найзағайдың жарқылындай жылдам реакция немесе көркем шығармашылыққа деген қабілеттілік болуы мүмкін. Мақсат осындай дарындарды қайткенде ертерек оятуда, сол дарынға сай әуестікті дарытуда болса керек.

Көптеген зерттеушілер дарынның балаға ата тегі арқылы берілетінін қуаттайды. Олардың тұжырымдауынша, белгісіз бір тылсым күш жоғалмай, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын сияқты. Мұны куәландыратын айғақтар да аз емес.

Мысал

Иоганн Себастьян Бахтың генеалогиялық өзегінде елу алты музыкант, олардың ішінде жиырмасы жоғары деңгейдегі шеберлер болған екен.

Бұған қарсы айғақтар да жоқ емес. Ата тегінде көрнекті тұлғалар болмаған қарапайым адамдардан шыққан данышпандар да жеткілікті.

Адамның зияттық (интеллектуалдық) ресурстары. Канадалық патофизиолог *Г.Селье* ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру туралы кітабында атом ядросында қаншалықты физикалық энергия болса, адамның миында соншалықты ойлау энергиясы бар деген тұжырымға келген екен. Демек, теориялық тұрғыдан қарағанда адамның мүмкіндігі шексіз.

Қатты күйзеліс жағдайында кейбір адамдардың таңғаларлық әрекеттер жасайтыны мәлім. Бұрынғы Чехословакияда болған бір апаттық ахуалда краннан құлап түсіп келе жатқан жүкті бір құрылысшы иығымен көтеріп ұстап қалған екен. Сондай-ақ жиырма бір орынды санның

жиырма бір дәрежелі түбірін көп ойланбай-ақ таба алатын, “жүз сексенінші жылдың бірінші қаңтары аптаның жұма күніне келеді” деп бірден айта алатын, келесі күздің қай күні Батыс Еуропаның қай өңірінде қар жауып, қай өңірінде күн ашық болатынын ойланбастан алдыға жайып салатын ғажап қабілет иелерінің құдіретіне тәнті болсақ та, олардың ертегі емес екені анық. Адам алда болатын оқиғаларды біле алады: мыңдаған шақырым алыстағы жақын адамының төтенше күйін мезетінде сезе алады. Телепатиялық құбылыстардың сырларын анықтауда да ғалымдар арасында бір мәнді тұжырым жоқ. Біз осы бір ғажап құбылыстың адамдар арасында іс жүзінде жүзеге асырылып жататынын ғана білеміз.

Физиологтардың жорамалдауынша, адамның миы 15 млрд жүйке клеткаларынан — нейрондардан тұрады. Алайда адамдар ойлау қуатының осындай мол қорының өте аз мөлшерін ғана пайдаланады. Кейбір мәліметтерге қарағанда, қарапайым адамдар өз миында бар жүйке клеткаларының 4%-ының ғана қуатын жұмсап қызмет етеді, ал қалған 96%-ы резервте тұрады. Қазіргі заманғы психологтар: “Асқан ұлы ғалымдардың өздері бойындағы бар рухани мүмкіндіктің әрі кетсе 7—8%-ын ғана пайдаланып жұмыс істейді” — дегенді айтады. Егер білім мен тәрбие ойдағыдай берілетін болса, орташа қабілетті деп есептелінетін адамның кез келгені 30 томдық энциклопедияда жазылғанның бәрін меңгеріп, бір-біріне ұқсамайтын 5—6 тіл біліп алатынына толық сенім бар.

Мидың сырларын ашуға бағытталған кибернетиканың жетістіктерімен біздің ойлауымызды қозғалысқа келтіруге болады деп батыл айта аламыз. Қазірдің өзінде кибернетикалық құрылғылардың қатысуымен логикалық операциялардың модельдері және бірқатар ақылмен істелетін әрекеттер жасалады. Ағылшын математигі әрі философ *Бертран Рассел* адамды қолөнердің кез келгеніне үйреткендей, шығармашылыққа да үйретуге болады деп есептейді.

Жад және оның мүмкіндігі. *Жад— іс-әрекет барысында қайтадан пайдалану мүмкіндігін тудыратын немесе оны сана аясында қайта жаңғыртатын бұрынғы тәжірибені ұйымдастыру және сақтау үрдісі.*

Жад субъектінің өткенін қазіргісімен және келешегімен байланыстырады, дамыту мен оқытуға негіз болатын аса маңызды танымдық функция атқарады. Жад ұзақ мерзімдік, қысқа мерзімдік жүйешелерге және сенсорлық

(лат. *sensus* — сезім, сезіну) деп аталатын гипотетикалық жүйешеге бөлінеді.

Юлий Цезарь, Александр Македонский, парсы патшасы Кир 30 мыңдай жауынгерлерін атымен атап және түстеп білген екен. Әйгілі Фемистокл грек астанасында тұратын 20 000 адамның аттарын атап, түстерінен тани білген. А.Сенека байланыссыз 2000 сөзді бір естігеннен қайтадан сол ретпен айтып бере алған. Математик Леонард Эйлер жүзге дейінгі барлық санның алғашқы алты дәрежесін жатқа білген. Академик С.А. Чаплыгин және шахматшы Гарри Каспаров бес жыл бұрын кездейсоқ бір рет қоңыраулатқан телефонның нөмірін есінде сақтай алған.

Адам зымырап бара жатқан өмір көшінде санасында сәуле қалдырған, өзін толғандырған, өмірде болған мардымсыз бір оқиғаларды, сөздерді, дыбыстарды, белгілі бір кештегі батып бара жатқан күннің бояуларын есінде сақтайды. Қазіргі заманғы ірі математик және кибернетик Джон фон Нейманның есептеуі бойынша, адамның миы мөлшермен 10^{20} -іне тең ақпараттар бірлігін сақтай алатын көрінеді. Жалпыға түсінікті тілге аударғанда — бұл біздің әрқайсымыз дүние жүзіндегі ең ірілердің бірі деп есептелетін Мәскеудегі орталық кітапханадағы миллиондаған томдарда жазылғандардың бәрін есте сақтай алар едік деген сөз. Көркемөнер адамдарының бірегей жадында сақтау қабілеттері бұл бағыттағы ғажап құбылыстарға куә болады.

Жамбыл туралы бір естелігінде Ә.Тәжібаев майталман ақынның миллион жол өлеңді жатқа айтатыны туралы жазған еді. Қазақ арасында ұзақ дастандарды апталап, айлап жатып, бірінен соң бірін жатқа соғатын жыршылар аз болмаған. Мұндай құбылыс қырғыздың манасшыларына да тән. Дина Нүрпейісова бала кезінде атақты сазгер Құрманғазының тартуынан бір-ақ рет естіген күйді айнытпай домбыраға салып алып, кейін өзі орындап жүрген. Моцарт ірі және күрделі пьесаны бір естігеннен дәл жазып беретін болған. Осыған ұқсас есте сақтау қабілетімен орыс пианисі және сазгері С.Рахманинов та замандастарын тәнті еткен. Саңырау болып қалған Бетховеннің ғажап туындылар бергені белгілі.

Зият (*интеллект*; лат. *intellectus* — тану, түсіну, талқы) — адамның ойлауға, тануға рационалды қабілеттілігі. Жалпылама алғанда, бұл ұғым тұлғаның ақылы мен ойын дамытуға қатысты қолданылады. Зияттың табиғаты сезім, ерік, түйсік, елестету сияқты рухани қабілеттерден өзгеше болады.

Қазіргі заманғы психологияда *зият* ұғымы көбінесе тұлғаның жеке-типологиялық даму ерекшеліктерін